

STANISŁAW LITAK
(Lublin)

PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE KOŚCIOŁA ŁACIŃSKIEGO W POLSCE OKOŁO 1772 R.

Kościół łaciński zajmował w społeczeństwie i państwie polsko-litewskim szczególnie ważne miejsce. Obok swoich funkcji religijnych spełniał różnorodne funkcje społeczne i polityczne. Brał udział w dokonujących się przemianach okresu Oświecenia. Terytorialne zaś jego organizacje, od prowincji kościelnych do parafii, jako najsprawniej funkcjonujące w Rzeczypospolitej służyły, zwłaszcza w XVIII w., również i państwu. Szczególne zaś znaczenie posiadała organizacja parafialna. Parafia bowiem w praktyce stanowiła nie tylko najniższe ogniwo organizacji kościelnej, lecz także pełniła niektóre funkcje terytorialnej organizacji państwowej. Rozwijana zaś w jej ramach działalność społeczno-religijna rzutowała w sposób istotny na mentalność szerokich mas społecznych. Jaki więc był zasięg i jakie było terytorialne rozmieszczenie i zagęszczenie sieci parafialnej i w ogóle kościelnych podziałów administracyjnych w Rzeczypospolitej ok. 1772 r. (przed pierwszym rozbiorem), oto problemy niniejszego artykułu¹?

Uformowany w średniowieczu i ostatecznie zmodyfikowany w XVI i XVII w., po stosunkowo niewielkich zmianach w okresie reformacji, zrąb organizacji kościelnej w Polsce przetrwał niemal nienaruszony do czasów rozbiorów. Zmiany w okresie reformacji tylko w niewielkim stopniu dotyczyły organizacji kościelnej pozostającej w granicach Rzeczypospolitej. Likwidacji uległo leżące na terenie Pomorza Zachodniego, należące pierwotnie do metropolii gnieźnieńskiej, lecz poddane bezpośrednio Stolicy Apostolskiej w 1188 r. i ostatecznie w 1349 r., biskupstwo w Kamieniu (1545)² oraz należąca do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej, choć znajdująca się już na terenie Brandenburgii, diecezja lubuska (1556)³. Już w 1525 r. uległy sprostamentyzowaniu i następnie zniesieniu (1587) położone na terenie państwa krzyżackiego, należące do metropolii ryskiej, biskupstwa: pomezzańskie (Kwidzyń) i sambijskie (Królewiec)⁴. W latach

¹ Artykuł niniejszy stanowi zwięzłe podsumowanie wyników pracy autora, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1980, oraz wydanych łącznie z nią map (*Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1971 r.*, *Mapy*, Lublin 1979), które nie mogły się ukazać w wymienionej pracy.

² J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960, s. 79 - 88; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim [w:] Kościół w Polsce, t. 2, Wieki XVI - XVIII. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*. Pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1970, s. 67.

³ Walicki, o.c. s. 128.

⁴ A. Zieger, *Das religiöse und kirchliche Leben in Preussen und Kurland im Spiege der evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, Köln — Graz — Böhlat 1967, s. 19 - 22; por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966 -*

zaś 1558 - 66 upadło również arcybiskupstwo i w ogóle metropolia ryska⁵. Część zaś diecezji pomezjańskiej położona na terenie Prus Królewskich (Malbork) została oddana na synodzie prowincjonalnym w Piotrkowie w 1577 r. pod opiekę biskupów chełmińskich, co potwierdził papież Klemens VIII w 1601 r.⁶ Przeważającą część swego terytorium (ok. 100 parafii) leżącego w granicach państwa krzyżackiego utraciła diecezja warmińska⁷. W czasie sekularyzacji Prus Książęcych terytorium tej diecezji zostało ograniczone do przyłączonego do Polski w wyniku wojny trzydziestoletniej (1466) Księstwa Warmińskiego. Należące zaś do upadłej metropolii ryskiej biskupstwo chełmińskie zostało w latach 1577, 1589⁸ włączone do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. W 20 lat po upadku metropolii ryskiej podjęto próbę odbudowy organizacji kościelnej w Inflantach. Po ich zdobyciu przez Batorego utworzono w 1582 r. diecezję z siedzibą w Wenden (Kieś) jako sufraganię metropolii gnieźnieńskiej. Po utracie zaś większej części Inflant w pierwszej połowie XVII w. na rzecz Szwecji z diecezji tej pozostała przy Polsce tylko niewielka jej południowo-wschodnia część, zwana Inflantami Polskimi, do której w 1685 r. papież Innocenty XI przyłączył na prośbę Jana III Sobieskiego biskupstwo kurlandzkie, czyli piltyńskie, wraz z uposażeniem dawnych biskupów piltyńskich. Równocześnie papież pozwolił na tytułowanie się biskupów inflanckich biskupami piltyńskimi i inflanckimi⁹. W wyniku zdobyczy polskich na wschodzie i odzyskania Smoleńska powstało po długich staraniach (od 1613 r.) w 1636 r. biskupstwo smoleńskie¹⁰.

W momencie pierwszego rozbioru w granicach Rzeczypospolitej było więc niewiele, bo tylko 17 diecezji. Dwie dalsze, choć związane jeszcze w XVII w. z polską organizacją kościelną, leżały już jednak prawie w całości poza granicami państwa polsko-litewskiego. Były to: położona głównie na Śląsku diecezja wrocławska oraz diecezja bakowska leżąca w Mołdawii, formalnie przynależna do prowincji kościelnej lwowskiej. Cały obszar Rzeczypospolitej podzielony był na dwie duże prowincje kościelne: gnieźnieńską i lwowską, których zasięg terytorialny w XVII i XVIII w. nie jest dokładnie znany. Wydaje się, że prowincja gnieźnieńska obejmowała w drugiej połowie XVIII w. 10 diecezji (chełmińską, wileńską, gnieźnieńską, inflancką, krakowską, płocką, poznańską, smoleńską, wrocławską i żmudzka), a lwowska 6 diecezji leżących w granicach Rzeczypospolitej (chełmską, kamieniecką, kijowską, lwowską, łucką i przemyską). Wątpliwości nasuwa przynależność metropolitalna diecezji łuckiej, która w początkowym okresie swego istnienia niewątpliwie należała do metropolii lwowskiej, lecz w XVI - XVIII w. wyraźnie ciążyła ku prowincji gnieźnieńskiej. Brak jednak formalnego aktu przeniesienia jej z metro-

- 1939), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), t. 20, 1970, s. 257 - 74.

⁵ Jako czas ostatecznego upadku metropolii ryskiej przyjmuję sekularyzację arcybiskupstwa ryskiego w 1566 r.: R. Wittram, *Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180 - 1918*, München 1954, s. 79. Por. L. Arbusow, *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Riga 1908, s. 147, 176 n. oraz A. Liedke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przeszłość”, t. 34, 1971, s. 80.

⁶ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 17n.

⁷ Müller, o.c s. 67.

⁸ Liedke, o.c s. 80, 85.

⁹ Kumor, *Granice*, ABMK, t. 18 (1969), s. 335n. Por. G. Kleeberg, *Die polnische Gegenreformation in Livland*, Leipzig 1931, s. 43n.

¹⁰ T. Długosz, *Dzieje diecezji smoleńskiej*, Lwów 1937, s. 1 - 47; por. Kumor, *Granice*, ABMK, t. 19, 1969, s. 290n.

polii lwowskiej do gnieźnieńskiej¹¹ każe ją zaliczyć raczej do tej pierwszej. Diecezja warmińska, stanowiąca pozostałość po krzyżackiej organizacji kościelnej, od 1549 r. posiadała egzempcję i zależała bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej¹². Podobnie diecezja wrocławska po 1748 r., jak się wydaje, podlegała już bezpośrednio Rzymowi¹³. Jeśli zaś chodzi o biskupów bakowskich, w praktyce przebywali oni w Polsce, dzierżąc często różne stanowiska w innych diecezjach. W drugiej połowie XVII w. (1654, 1667), po wojnach z Kozakami i Rosją, w wyniku przesunięcia granicy polsko-rosyjskiej na zachód zmniejszyły się znacznie terytoria diecezji kijowskiej¹⁴ i nowo erygowanej diecezji smoleńskiej¹⁵. Ich stolice pozostały poza granicami państwa polsko-litewskiego. Stolicę diecezji kijowskiej przeniesiono faktycznie do Zytomierza, gdzie w połowie XVIII w. biskup kijowski Samuel Jan Ożga wybudował katedrę¹⁶. Jeśli zaś chodzi o diecezję smoleńską, przy Polsce pozostały z niej tylko 3 kościoły parafialne i 3 filialne¹⁷.

Obszary diecezji polskich były duże¹⁸. W 1772 r. przeciętna wielkość terytorium diecezji w skali całej Rzeczypospolitej wynosiła 44 094 km². Średnio zaś na 1 diecezję przypadało tylko ok. 235 parafii lub ok. 300 parafii i kościołów filialnych razem wziętych.

Nie licząc drobniejszych enklaw, niektóre diecezje w wyniku różnych, nie zawsze w pełni wyjaśnionych przyczyn, składały się z większych obszarów nie łączących się ze sobą terytorialnie. Diecezja poznańska składała się z dwóch części. Obok większego jej terytorium w Wielkopolsce i częściowo na Pomorzu należał do niej już od wczesnego średniowiecza archidiaconat warszawski wraz z Warszawą¹⁹, obejmujący południową

¹¹ Według biskupów łuckich: S. B. Rupniewskiego, A. E. Wollowicza, F. P. Turskiego diecezja łucka należała w XVIII w. (1727, 1759, 1773 r.) do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej: *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, II. Pluribus adlaborantibus in unum redigit P. Rabikauskas, Romae 1978, s. 120, 166, 185. Sprzeciwiał się temu arcybiskup lwowski J. Skarbek w relacji z 1731 r. (*Relacje arcybiskupów lwowskich 1595 - 1794*. Wydał T. Długosz, Lwów 1937, s. 105). Za przynależnością diecezji łuckiej do prowincji gnieźnieńskiej przemawia wzmianka w bulli papieża Benedykta XIV z 1755 r. (Kumor, *Granice*, ABMK, t. 19, s. 323 - 6). W historiografii brak jednak zgody, co do przynależności metropolitarnej diecezji łuckiej (por. Müller, o.c. s. 71). Sprawa wymaga dalszych badań.

¹² Kumor, *Granice*, ABMK, t. 19, s. 345.

¹³ Istnieją różne zdania, co do czasu ustania zależności biskupów wrocławskich od metropolitów gnieźnieńskich. Tak np. F. X. Seppelt, *Geschichte des Bistums Breslau*, Breslau 1929, s. 93, uważał, że nastąpiło to dopiero w 1821 r. Nowsze badania (L. Winowski, *Stosunki między biskupstwem wrocławskim a metropolią gnieźnieńską w latach 1740 - 1748*. „Przegląd Zachodni”, t. 11, 1955, s. 687; Müller, o.c. s. 72) wskazują jednak, że zależność ta ustala już ok. 1748 r.

¹⁴ Kumor, *Granice*, ABMK, t. 19, s. 345.

¹⁵ Długosz, *Dzieje*, s. 7 - 74. Określenie „kościół filialny” nie jest precyzyjne. Jako kościoły filialne uznajemy takie kościoły podległe jurysdykcji biskupiej, które nie będąc parafialnymi, miały charakter publiczny: S. Litak, *Struktura terytorialna*, s. 20 - 3.

¹⁶ Müller, o.c. s. 69.

¹⁷ Litak, *Struktura terytorialna*, s. 62n., 267.

¹⁸ Obliczeń powierzchni diecezji i województw dokonano na nowo. Stąd różnice w stosunku do tego rodzaju obliczeń wykonanych w związku z pracą, *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*. Komitet redakcyjny: L. Bienkowski, J. Kłoczowski, Z. Sulowski, Lublin 1972.

¹⁹ W sprawie początków archidiaconatu czerskiego a następnie (od 1406 r.) warszawskiego istnieją różne poglądy, por. np. M. Gębarowicz, *Mogilno — Płock — Czersk. Studia na organizację Kościoła na Mazowszu w XI i XIII w.*, „Sprawozdania Tow. Nauk. Lwowskiego”, t. XII, 1933, s. 97 - 103; J. Umiński, *Powstanie biskupstwa poznańskiego i zależnego odeń archidiaconatu czerskiego*, „Wiadomości Kościel-

Organizacja kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.

Prowincja gnieźnieńska

Lp.	Diecezje	km ²	Archidiakonaty		Dekanaty		Parafie		Parafie i kościoły filialne	
			Liczba	średnia km ² na 1 archid.	Liczba	średnia km ² na 1 dekanat	Liczba	średnia km ² na 1 parafię	Liczba	średnia km ² na 1 kościół par. lub filialny
1	chelmińska	6 800	2	3 400,0	17	400,0	122	55,7	176	38,6
2	gnieźnieńska	40 000	8	5 000,0	41	975,0	673	59,4	876	45,6
3	inflancka	42 000	—	—	—	—	30	1400,0	73	575,3
4	krakowska	56 000	12	4 666,6	53	1 056,6	888	63,0	1072	52,2
5	płocka	24 000	3	8 000,0	31	774,1	299	80,2	353	67,9
6	poznańska	30 800	4	7 700,0	29	1 062,0	467	65,8	642	47,9
7	smoleńska	15 000	—	—	—	—	3	5000,0	6	2500,0
8	wileńska	236 900	2	118 450,0	26	9 111,5	423	560,0	559	423,7
9	włocławska	18 000	3	6 266,6	24	783,3	204	92,1	275	68,3
10	żmudzka	26 000	—	—	10	2 600,0	99	262,6	165	157,5
Razem		496 300	34	14 597,0	231	2 148,4	3208	154,6	4197	118,2
Prowincja lwowska										
11	chelińska	20 000	—	—	10	2 000,0	84	238,0	91	219,7
12	kamieniecka	20 000	—	—	6	3 333,3	59	338,9	64	312,5
13	kijowska	60 800	—	—	3	20 266,6	32	1900,0	36	1688,8
14	lwowska	30 000	3	10 000,0	12	2 500,0	136	220,5	152	197,3
15	łucka	99 600	2	49 800,0	14	7 114,2	223	446,6	249	400,0
16	przemyska	18 000	3	6 000,0	12	1 500,0	176	102,2	207	86,9
Razem		248 400	8	31 050,0	57	4 357,8	710	350,5	799	310,8
Diecezje bezpośrednio podległe Stolicy Apostolskiej										
17	warmińska	4 900	—	—	10	490,0	78	62,8	99	49,4
18	włocławska	38 600	4	9 650,0	79	488,6	656	58,8	1326	29,1

Uwaga: Tabela nie obejmuje należącej do lwowskiej prowincji kościelnej diecezji bakowskiej liczącej ok. 1772 r. 31 parafii i 10 kościołów filialnych

część Mazowsza. Położony zaś nad granicą ze Śląskiem dekanat krotoszyński stanowił już od średniowiecza obszar nie łączący się terytorialnie z archidiecezją gnieźnieńską²⁰, do której należał. Podobnie na południowym wschodzie stanowiące część diecezji łuckiej, będące, jak się wydaje, pierwotnie częścią powstałego w pierwszej połowie XIV w. biskupstwa włodzimierskiego, województwo braclawskie²¹ nie łączyło się terytorialnie z głównym wołyńsko-podlaskim członem tej diecezji. Ponadto diecezja chełmińska składała się z dwóch nie łączących się z sobą części: większej — chełmińskiej, obejmującej w zasadzie województwo chełmińskie i mniejszej — malborskiej (woj malborskie), będącej pozostałością po dawnej, upadłej w czasach reformacji diecezji pomezkańskiej, oddanej, jak już wiemy, w administrację biskupów chełmińskich w latach 1577 i 1601 oraz ostatecznie złączonej z diecezją chełmińską w 1763 r.²² Dekanat zaś wólborski od chwili włączenia w 1764 r. do diecezji wrocławskiej należącej do niego 8 parafii położonych w dobrach wólborskich biskupów wrocławskich tworzył enklawę tejże diecezji na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej²³.

Niektóre diecezje wykraczały poza granice państwa polsko-litewskiego. Diecezja krakowska obejmowała dekanaty Pszczynę i Bytom, z których pierwszy znajdował się prawie w całości, a drugi w dużej części na Śląsku poza granicami Rzeczypospolitej. Za granicą państwa leżały też: w Brandenburskiej parafia Łódzież z archidiecezji gnieźnieńskiej, zaś w Prusach Książących parafie: Łeck Wielki, Turowo i filia w Przełęku, należące do diecezji chełmińskiej, oraz parafia Białuty należąca do diecezji płockiej. Władzy biskupa warmińskiego podlegały również parafia w Królewcu i wykonujące curam animarum placówki jezuickie w Świętej Lipce i Tylży na terenie Prus Książących²⁴.

Z drugiej strony diecezja wrocławska i bakowska posiadały części swoich terytoriów w granicach Rzeczypospolitej. Z diecezji wrocławskiej były to dekanaty: Opatów i Ostrzeszów oraz parafie: Konradowo, Siedlnica i Starokrępcice z filiami: Kabel i Zamysłów²⁵. Z diecezji zaś bakowskiej na terenie Rzeczypospolitej pozostawały w 1772 r. tylko 2 parafie: Kuty i Śniatyn, przyłączone do tej diecezji w 1768 r. po uprzednim ich wyłączeniu z archidiecezji lwowskiej²⁶.

Obie prowincje kościelne były bardzo nierówne co do wielkości. O ile gnieźnieńska bez diecezji wrocławskiej liczyła ok. 496 300 km², to lwow-

ne" nr 1 - 2, Wrocław 1952, s. 35 - 64 oraz J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. I, *Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne*, Poznań 1959, s. 48 - 52.

²⁰ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 32n.

²¹ Kumor, *Granice*, ABMK, t. 19, s. 349.

²² *Diecezja chełmińska*, s. 18.

²³ J. Koceniak, *Antoni Sebastian Dembowski biskup wrocławski i pomorski*, Warszawa 1953, s. 262n.; I. Subera, *Terytorium diecezji wrocławskiej i poznańskiej*, „Prawo Kanoniczne”, t. 4, 1961, nr 1 - 4, s. 688, 690n.

²⁴ Litak, *Struktura terytorialna*, s. 342 i mapa nr 1. Faktycznie również Spisz już w 1770 r. został przyłączony do Węgier: A. Diveky, *Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w r. 1770*, „Przeł. Hist.”, t. 23, 1921, s. 31, 40 - 57.

²⁵ Litak, *Struktura terytorialna*, mapa nr 1. Por. J. Jungnitz, *Die Grenzen des Breslauer Bistums [w:] Studien zur schlesischen Kirchengeschichte (Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte, Bd. 3) Breslau 1907, s. 10 - 12, i J. Köhler, Das Ringen um die tridentinische Erneuerung im Bistum Breslau. Vom Abschluss des Konzils bis zur Schlacht am Weissen Berg 1564 - 1620*, Köln — Wien 1973, s. 22, 286 oraz mapy: *Beilage I - IV*.

²⁶ B. Kumor, *Baków [w:] Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin 1974, kol. 1270 n.

ska bez diecezji bakowskiej tylko ok. 248 400 km². Średnia zaś wielkość terytorium diecezji w prowincji gnieźnieńskiej wynosiła 49 630 km², a we lwowskiej 41 400 km². Obok rdzennie polskich ziem do prowincji gnieźnieńskiej wchodziło Wielkie Księstwo Litewskie, pozostała przy Polsce część Inflant oraz lenne księstwo Kurlandii, zaś prowincja lwowska obejmowała południowo-wschodnie ziemie ruskie. Przewaga terytorialna prowincji gnieźnieńskiej była więc prawie dwukrotna.

Prowincja gnieźnieńska obejmowała ziemie dawnej Rzeczypospolitej o bardzo różnym stopniu rozwoju społecznego i gospodarczego, zamieszkałe przez różne narodowości wyznające różne religie. Szczególnie skomplikowana sytuacja pod tym względem występowała na wschodnich jej terenach. Tak np. diecezję wileńską zamieszkiwali Litwini, Rusini, Polacy, Karaimi, Tatarzy i występujący w zwartych grupach w miastach Żydzi. Ludność ta należała do różnych wspólnot religijnych, z których w XVIII w. najsilniejszą pozycję zajmował Kościół katolicki łaciński i Kościół unicki. Jeszcze w większym stopniu nakładały się na siebie różne organizacje kościelne na terenach prowincji lwowskiej. Oprócz słabego Kościoła prawosławnego występowały na tym terenie Kościoły trzech obrządków katolickich: łacińskiego, bardzo słabego ormiańskiego i najliczniejszego tu Kościoła obrządku greckiego. Lwów był zaś stolicą dwóch prowincji kościelnych: łacińskiej oraz unickiej obrządku ormiańskiego²⁷.

Podział na prowincje kościelne nie odzwierciedlał głębszych różnic dzielących wschodnie ziemie Rzeczypospolitej od pozostałych jej obszarów. Właściwą linię podziału można by wykreślić zgodnie z zasięgiem Polski etnicznej.

Różnice między starymi, powstałymi w okresie od X do XIII w. biskupstwami polskimi (diecezja: chełmińska, warmińska, gnieźnieńska, krakowska, płocka, poznańska, warmińska, wrocławska) a erygowanymi w XIV (archidiecezja halicko-lwowska, diecezja chełmska, kamieniecka, włodzimiersko-łucka, przemyska, wileńska i prawdopodobnie kijowska), XV (źmudzka), XVI (inflancka) i w XVII w. (smoleńska) łacińskimi diecezjami wschodnimi były bardzo duże. Pierwsza grupa zajmowała łączny obszar wynoszący ok. 181 300 km², a druga przeszło 3 razy większy, liczący ok. 468 300 km² powierzchni.

Terytorium samej diecezji wileńskiej (236 900 km²) przewyższało łączny obszar 8 diecezji (chełmińska, gnieźnieńska, krakowska, płocka, poznańska, warmińska, wrocławska, wrocławska) położonych na starych ziemiach polskich (219 900 km²) wraz z diecezją wrocławską. Przeciętny zaś obszar diecezji na terenach etnicznie polskich (grupa 7 wymienionych wyżej diecezji polskich) wynosił ok. 25 900 km². Był więc o wiele mniejszy od ogólnopolskiej średniej wielkości terytorium diecezji oraz przeszło dwukrotnie mniejszy od przeciętnego obszaru diecezji na terenach wschodnich, gdzie wynosił on ok. 56 800 km² powierzchni.

Wśród diecezji położonych na rdzennie polskich ziemiach największy obszar, większy od średniej jego wielkości w skali ogólnopolskiej, zajmowała diecezja krakowska (56 000 km²). Na drugim miejscu pozostawała archidiecezja gnieźnieńska, choć jej terytorium było już o wiele mniej-

²⁷ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce*, t. II, 926 - 51 i mapa, *Przeciętna wielkość parafii w diecezjach unickich w Polsce około 1772 r.*, oraz R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w.* „Przeszość Demograficzna Polski”, Warszawa 1967, s. 131 - 180. Por. Litak, *Struktura terytorialna*, mapa 10, 10a: *Wyznania w Rzeczypospolitej w 1772 r.*

sze (40 000 km²); następnie: poznańska (30 800 km²), płocka (24 000 km²) i wrocławska (18 800 km²). Obydwie zaś diecezje w Prusach Królewskich: chełmińska i warmińska należały pod względem zajmowanego terytorium do najmniejszych. Pierwsza liczyła 6800 km², a druga zaledwie 4900 km². Wśród diecezji wschodnich największa była wspomniana już diecezja wileńska, obejmująca Litwę właściwą i Białoruś. Z punktu widzenia zajmowanego obszaru była to niewątpliwie największa diecezja w Europie. Drugie miejsce wśród omawianej grupy diecezji zajmowała również bardzo duża diecezja łucka (99 600 km²), a następnie: kijowska (60 800 km²), lwowska (30 000 km²), żmudzka (26 000 km²), kamieniecka (20 000 km²), chełmska (20 000 km²), przemyska (18 000 km²) i szczątkowa diecezja smoleńska (15 000 km²). Najmniejsza więc w tej części Rzeczypospolitej pod względem obszaru była diecezja smoleńska, która jednak była przeszło trzy razy większa od diecezji warmińskiej, będącej pod względem zajmowanego terytorium najmniejszą diecezją polską w ogóle.

Poza kilkoma przykładami nie obserwuje się zbieżności terytorialnej poszczególnych diecezji i województw. Wskazuje na to już fakt, że województw czy analogicznych jednostek administracji państwowej było o wiele więcej niż diecezji.

W 17 diecezjach polskich, nie licząc bakowskiej i wrocławskiej, było w 1772 r. 3996 parafii i 1099 filii. W sumie więc w tychże diecezjach było 5095 ośrodków duszpasterskich zależnych od jurysdykcji biskupiej, w tym 3208 parafii i 989 filii w prowincji gnieźnieńskiej, a tylko 710 parafii i 89 filii we lwowskiej. W diecezji zaś warmińskiej było 78 parafii i 21 filii. Część tych kościołów znajdowała się, jak już wiemy, poza granicami państwa. W granicach Rzeczypospolitej (licząc z ziemiami bytowską i łęborską oraz ze Spiszem, lecz bez starostwa drahimskiego) było 3980 parafii i 1093 kościołów filialnych. W stosunku do powierzchni ówczesnej Rzeczypospolitej (licząc według naszych obliczeń ok. 777 000 km²) 1 parafia wypadłaby więc na ok. 195 km², a 1 parafia bądź filia na ok. 153 km².

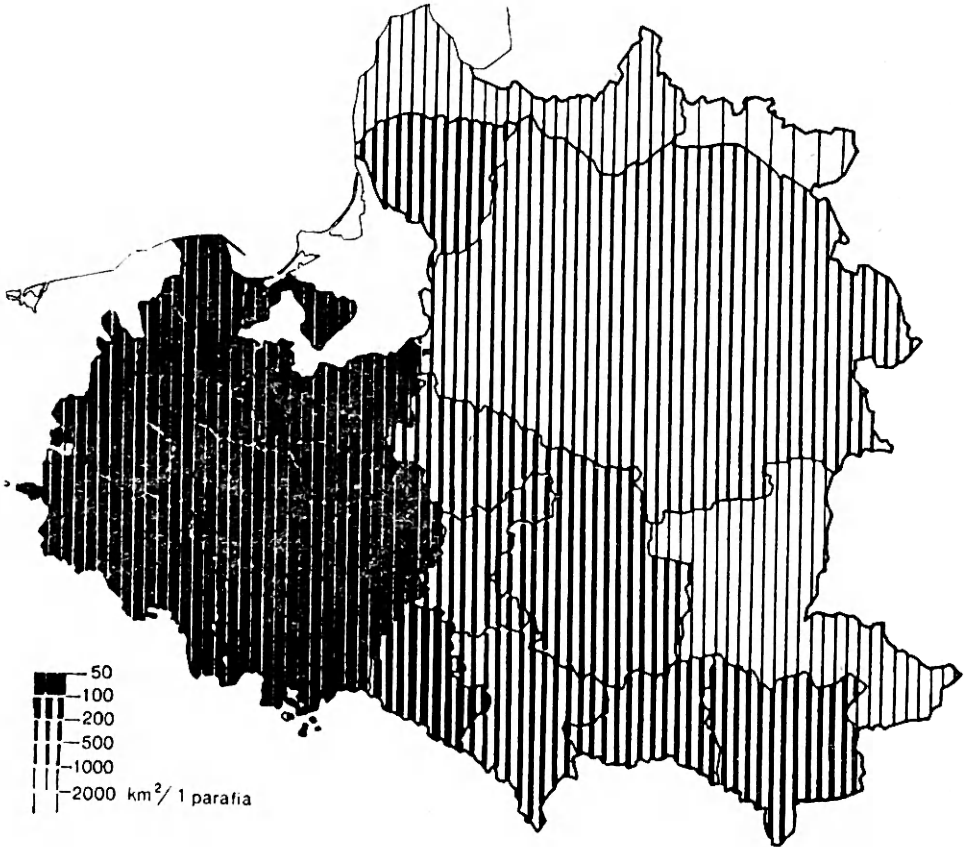
Większa część kościołów filialnych w niektórych rejonach Wielkopolski i Pomorza, szczególnie w diecezjach poznańskiej, wrocławskiej i archidiecezji gnieźnieńskiej, to pierwotnie kościoły parafialne, przejęte w okresie reformacji przez innowierców, głównie luteran, i następnie rewindykowane przez Kościół katolicki. Większość z nich po rewindykacji na skutek różnych przyczyn, głównie zaś ze względu na szczupłą liczbę wiernych i brak środków na utrzymanie duchowieństwa, nie odzyskała już praw parafialnych.

Największa pod względem liczby kościołów parafialnych i filialnych była diecezja krakowska. W 1772 r. liczyła ona 888 parafii i 184 kościoły filialne, z których wiele pełniło również funkcje parafialne. Skrajnym przykładem na te ostatnie może tu być kościół w Skawinie, który formalnie był filią parafii w Tyńcu²⁸, faktycznie zaś był to normalnie funkcjonujący kościół parafialny, czy też kościół w Żarnowcu, będący filią kościoła parafialnego w Łanach²⁹. Drugie miejsce pod względem liczby parafii i filii zajmowała archidiecezja gnieźnieńska, licząca 673 parafie i 203 kościoły filialne, a trzecie — diecezja poznańska licząca 467 parafii i 175 kościołów filialnych. Były to równocześnie trzy największe terytorialnie diecezje na terenie starych ziem polskich. Czwarte miejsce pod

²⁸ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Wiz. 36 (1748), k. 121, 123.

²⁹ Ib. Wiz. 32 (1747), s. 40 - 86; Tabela biskupa A. S. Załuskiego 9 (1747 r.), dek. Wolbrom; Wiz. 53 (1781 r.), s. 40, 51.

względem liczby parafii i kościołów filialnych zajmowała terytorialnie największa diecezja wileńska, licząca 423 parafie i 136 kościołów filialnych. Dalej idą w kolejności diecezje: płocka (299 parafii i 54 filie), łucka (223 parafie i 26 filii) oraz diecezja włocławska (204 parafie i 71 filii), następnie zaś przemyska (176 parafii i 31 filii), chełmińska (122 parafie i 54 filie) oraz lwowska (136 parafii i 16 filii). O ile stare diecezje polskie: płocka, włocławska i chełmińska zajmują dalsze kolejne miejsca po poznańskiej również i pod względem obszaru, to jeśli idzie o diecezje położone na wschodnich litewsko-ruskich terenach Rzeczypospolitej ko-

lejne miejsce pod względem obszaru i liczby parafii po wileńskiej zajmuje tylko diecezja łucka. W wypadku zaś pozostałych nie występuje już zbieżność między kolejnością z punktu widzenia ich wielkości terytorialnej a liczbą parafii i kościołów filialnych. Znacznie większa pod względem terytorialnym archidiecezja lwowska (ok. 30 000 km²) liczyła mniej parafii i filii niż o wiele mniejsza od niej diecezja przemyska czy żmudzka. Wysunięte zaś dalej na wschód diecezje: chełmska (84 parafie i 7 filii), kamieniecka (59 parafii i 5 filii), inflancka (30 parafii i 43 filie), kijowska (32 parafie i 5 filii) i smoleńska (3 parafie i 3 filie) charakteryzują się już coraz większymi obszarami i coraz mniejszą liczbą parafii i kościołów filialnych.

Rozmieszczenie parafii i kościołów filialnych na terenie państwa polsko-litewskiego nie było równomierne. Widać to już z porównania przeciętnych wielkości obszarów parafii w obrębie obydwu prowincji kościelnych. O ile w prowincji gnieźnieńskiej 1 parafia przypadała na ok. 155 km², a 1 parafia lub kościół filialny na ok. 118 km², to we lwowskiej na 1 parafię przypadało średnio aż ok. 350 km², a na 1 parafię lub kościół filialny ok. 311 km², podczas gdy średnie te dla całej Rzeczypospolitej wynosiły, jak wiemy, ok. 195 i 153 km² powierzchni. Pod względem średniej wielkości parafii duże różnice występowały między starymi ziemiami polskimi a wschodnimi terenami Rzeczypospolitej. O ile w grupie wymienionych wyżej 7 diecezji położonych na starych ziemiach polskich (2731 parafie i 762 filie) 1 parafia przypadała zaledwie na ok. 66 km², a 1 parafia lub filia tylko na 52 km² powierzchni, to w grupie 10 diecezji wschodnich (1265 parafii i 337 filii) średnie te były prawie 7 razy większe i wynosiły odpowiednio 449 i 355 km². Diecezje, których średnia wielkość parafii kształtowała się poniżej 100 km², były położone w zachodniej części Rzeczypospolitej. Sieć parafii tych diecezji w zasadzie wykształciła się już w średniowieczu. Wszystkie zaś diecezje, których przeciętna wielkość parafii wynosiła ponad 100 km², położone były na wschodnich terenach polsko-ruskich oraz na Litwie, w Inflantach i w Kurlandii. Były to obszary bądź później schryścianizowane (Litwa, Żmudź), bądź pozostające w zasięgu wpływów Kościoła wschodniego (tereny ruskie), bądź też silnie sprostestantyzowane w okresie reformacji (Kurlandia). Przeważnie były one dopiero w XIV - XV w. organiczną organizacją Kościoła łacińskiego³⁰. Rozwój zaś sieci parafialnej nie zakończył się tu jeszcze w XVII i w początkach XVIII w. Należy jednak podkreślić, że na znacznych obszarach tej części Rzeczypospolitej dominującą pozycję miał Kościół wschodni o rozwiniętej już w XVI w. organizacji parafialnej³¹.

Najgęstsza sieć parafialną charakteryzowała się diecezja chełmińska, gdzie 1 parafia przypadała średnio na ok. 56 km², oraz archidiecezja gnieźnieńska, diecezja warmińska i krakowska, gdzie średnie te wynosiły odpowiednio ok. 59 (gnieźnieńska) i ok. 63 (warmińska i krakowska) km² powierzchni. W diecezji poznańskiej 1 parafia przypadała na ok. 66 km² powierzchni, z tym jednak że średnia ta była nieco inna w jej części wielkopolskiej (ok. 66 km²), a inna w archidiakonacie warszawskim (ok. 64 km²). Różnice między obydwoma częściami tej diecezji będą bardziej widoczne, gdy uwzględnimy kościoły filialne. Wtedy w wielkopolskiej części tej diecezji, gdzie było dużo filii, średnia ta będzie wynosiła tylko ok. 44 km², a w archidiakonacie warszawskim prawie 60 km² powierzchni.

Stosunkowo duże okręgi parafialne występowały w diecezji płockiej.

³⁰ J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej [w:] Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972; na Rusi: W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I, Lwów 1904, a w Inflantach, gdzie organizacja kościelna wykształciła się już w XII - XIV w. i następnie zanikła w okresie reformacji, by odrodzić się częściowo w XVI i XVII w.: Arbusow, *Grundriss*, s. 121 - 77, 185 - 291 (katalog biskupów inflanckich) oraz tenże, *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*, Leipzig 1921, s. 14 - 7, 820 n.; R. Wittram, *Baltische Geschichte*, s. 23n. (ib. mapy opr. przez H. Laakmanna). Por. G. Manteuffel, *Inflanty polskie poprzedzone ogólnym rzutem na średniowiekową przeszłość całych Inflant*, Poznań 1879; tenże, *Z dziejów Kościoła w Inflantach i Kurlandii (od XVI-go do XI-go stulecia)*, Warszawa 1905.

³¹ Bieńkowski, o.c. s. 930 - 2.

Jedna parafia przypadała tu na ok. 80 km² powierzchni, a więc przekraczała już średnią charakterystyczną dla starych diecezji polskich. W diecezji zaś wrocławskiej średnia ta była jeszcze wyższa i wynosiła ok. 92 km². Trzeba jednak dodać, że nawet w poszczególnych diecezjach znajdujących się na rdzenie polskich ziemiach zagęszczenie parafii wykazywało duże zróżnicowanie. Tak np. w diecezji krakowskiej, pomijając już sam Kraków (12 parafii), będący największym skupiskiem różnych (parafialnych, filialnych i zakonnych) kościołów w Polsce, były dekanaty (Bobowa, Jasło, Lipnica, Oświęcim, Proszowice, Skala, Skawina i Witów) o dużym zagęszczeniu parafii, gdzie przeciętnie na 1 kościół parafialny przypadało od 21 do 30 km², jak też i takie (Michocin, Urzędów, Łuków), gdzie terytoria parafialne wynosiły 100 i więcej km² powierzchni³². Gęsta sieć parafialna tej obejmującej prawie całą Małopolskę diecezji, występowała głównie w jej południowych częściach podgórskich, rzadsza zaś na północnych. Duże zróżnicowanie pod względem zagęszczenia sieci parafialnej występowało wokół Płocka, gdzie średnia wielkość parafii kształtowała się poniżej 40 km² (dekanat: Płock, Bodzanów, Wyszogród). Nie była ona wysoka, bo utrzymująca się w granicach 40 - 50 km² powierzchni w położonych w pobliżu Płocka dekanatach: Bielsk, Sierpc i Raciąż. Już jednak w ziemi dobrzyńskiej średnia ta kształtowała się powyżej 50 km². Im dalej od ośrodka płockiego, zwłaszcza na wschód, tym okręgi parafialne, z niewielkimi wyjątkami, były coraz większe. Największe były one w obejmującym 11 dekanatów archidiaconacie pułuskim (dekanat: Andrzejewo, Kamieńczyk, Łomża, Maków, Ostrów, Pułtusk, Radzimin, Stanisławów, Wąsosz, Wizna, Wyszogród), gdzie średnia wielkość parafii bardzo często przekraczała 100 km² (dekanat: Andrzejewo, Kamieńczyk, Ostrów, Wąsosz, Wyszaków), a w dekanacie łomżyńskim wynosiła aż 247 km²³³.

Jeszcze większe zróżnicowanie gęstości sieci parafialnej obserwujemy w diecezjach wschodnich. Najmniejsze parafie w tej części Rzeczypospolitej występowały na terenie diecezji przemyskiej, gdzie średnio na 1 parafię w skali całej diecezji przypadało ok. 102 km². Diecezja ta jednak pod względem zagęszczenia sieci parafialnej wyraźnie nosiła przejściowy charakter. Dekanaty położone w zachodniej i centralnej jej części charakteryzowały się gęstą siecią parafialną. Najlepiej była ona rozwinięta w dekanatach: rzeszowskim, brzozowskim i krośnieńskim. 1 kościół przypadał tu na 30 (rzeszowski) i na 33 (brzozowski i krośnieński) km² powierzchni. Przeciętny zaś obszar parafii w dekanatach: dynowskim, jarosławskim, pruchnickim i leżajskim wynosił odpowiednio 47, 49, 55 i 67 km², a w nowomiejskim i mościckim — 81 i 96 km². Natomiast w położonym na południe od wymienionej wyżej grupy dekanatów dekanacie sanockim średnia ta wynosiła już 167 km², a leżącym na północ dekanacie tarnogrodzkim — prawie 202 km² powierzchni. W największym zaś terytorialnie dekanacie samborskim przeciętna wielkość terytorium parafii wynosiła już 442 km² i zbliżała się do średniej wielkości terytorium parafii w wymienionych wyżej 10 diecezjach wschodnich (449 km²)³⁴. Terytorialnie największe parafie były w diecezji smoleńskiej,

³² Müller, *Diecezje*, mapa, *Przeciętna wielkość parafii w diecezjach łacińskich w Polsce drugiej połowy XVIII w. Diecezja krakowska*.

³¹ Litak, *Parafie*, s. 230.

³³ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym (1375 - 1772)*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 46, 1976, s. 46 - 8.

w której na 1 parafię przypadało przeciętnie aż ok. 5000 km², co przekraczało, jak widzimy, powierzchnię diecezji warmińskiej. Przeciętna wielkość terytorium parafii kształtująca się poniżej średniej we wspomnianych 10 diecezjach występuje jednak aż w 5 spośród tych diecezji: we wspomnianej już diecezji przemyskiej (102 km²) oraz w archidiecezji lwowskiej (219), diecezji chełmskiej (238), żmudzkiej (263) i kamienieckiej (339). Średnia wielkość terytorium parafii w diecezji łuckiej wraz z dekanatem braclawskim wynosiła już 493, a w wileńskiej 560 km² powierzchni. W wypadku diecezji łuckiej istniała jednak bardzo duża różnica pod względem zagęszczenia parafii między jej częścią wołyńsko-podlaską a wspomnianym dekanatem braclawskim. Na terenie podlaskiej i wołyńskiej części tej diecezji średnia ta wynosiła w województwie podlaskim tylko 121 km², a w wołyńskim 475 km², podczas gdy w dekanacie braclawskim (pokrywającym się z województwem braclawskim) średnia ta wynosiła aż ok. 1515 km².

O wiele większe od wymienionej wyżej średniej w 10 diecezjach wschodnich były terytoria parafii diecezji położonych na wschodnich i północno-wschodnich krańcach Rzeczypospolitej, jak w diecezji inflanckiej (1400 km²), kijowskiej (1900 km²) i we wspomnianej już diecezji smoleńskiej (5000 km²).

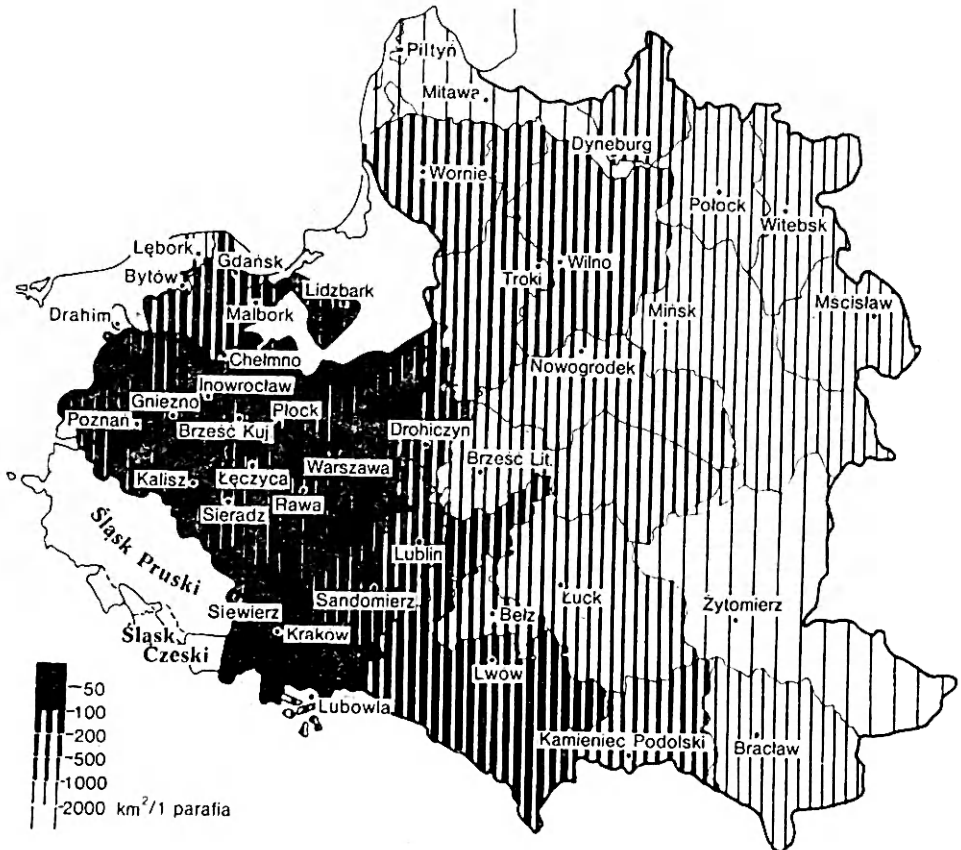
Zróżnicowanie gęstości sieci parafialnej bardziej jeszcze oddaje zestawienie średnich wielkości parafii według województw i analogicznych jednostek administracji państwowej.

Najmniejsze średnie powierzchni przypadającej na jeden kościół parafialny występowały w Wielkopolsce i w Małopolsce. Najgęstszą siecią parafialną odznaczało się województwo kaliskie. 1 parafia przypadała tu przeciętnie zaledwie na ok. 42 km², a 1 parafia lub kościół filialny na ok. 35 km². Średnie te były nieco wyższe (ok. 49 i 37 km²) w województwie krakowskim. W województwie brzeskokujawskim, chełmińskim, łęczyckim, płockim i gnieźnieńskim średnie te wynosiły od ok. 50 do ok. 60 km² powierzchni, jeśli chodzi o parafie, i od ok. 39 do 47 km², gdy idzie o kościoły parafialne lub filialne. Na Warmii oraz w województwach: sieradzkim, noworocławskim, malborskim, sandomierskim, rawskim, poznańskim i mazowieckim średnie te kształtowały się w granicach od ok. 62 do 72 km² w wypadku parafii i od 49 do ok. 78 km² w wypadku parafii lub kościołów filialnych. O wiele rzadszą siecią parafialną charakteryzowały się już województwa: lubelskie (ok. 129 km² w wypadku parafii i ok. 109 km² w wypadku parafii lub kościoła filialnego), pomorskie (odpowiednio: 132 i 71 km²), podlaskie (132 i 121 km²) oraz ruskie (171 i 151 km²). W 9 województwach (bełskie, Żmudź, wileńskie, trockie, podolskie, wołyńskie, nowogródzkie, inflanckie i brzesko-litewskie) położonych na ziemiach ruskich i litewskich oraz w Inflantach i na Żmudzi średnie wielkości parafii wynosiły od ok. 217 do 865 km², a na 1 kościół parafialny lub filialny przypadało w nich od ok. 196 do 739 km² powierzchni. Najrzadszą siecią parafialną charakteryzowały się województwa najbardziej wysunięte ku wschodowi, jak: mścisławskie, braclawskie, witebskie, połockie, mińskie, kijowskie oraz na terenie sprostestantyzowanej Kurlandii. Średnie wielkości parafii wahały się tu od ok. 1272 (mścisławskie) do ok. 2776 km² (Kurlandia), a na 1 kościół parafialny lub filialny wypadało tu od 1131 (mścisławskie) do 2013 (kijowskie) km² powierzchni.

Z przeprowadzonej powyższej analizy wynika, że najgęstsza sieć parafii łacińskich występowała w okolicy głównych i najstarszych centrów

osadniczych i kościelnych w Wielkopolsce, Małopolsce, na Mazowszu i w Prusach Królewskich. Im dalej zaś w kierunku wschodnim, tym parafii łacińskich było mniej.

Rzadka sieć parafialna łacińska we wschodnich diecezjach i województwach Rzeczypospolitej wynikała przede wszystkim z faktu, że na tych terenach Kościół łaciński nie był ani jedynym, ani najważniejszym,

lecz był Kościołem mniejszościowym. Najbardziej zaś rozpowszechniony w interesującym nas okresie był tu Kościół unicki, liczący w 1772 r. 8 diecezji (kijowska metropolitalna z siedzibą metropolity w Wilnie; polocka, lwowska, łucka, włodzimierska, pińska, przemyska, chełmska) i 9340 parafii, a więc prawie dwukrotnie więcej niż cała Rzeczpospolita liczyła parafii łacińskich. Okręgi bowiem parafii unickich były o wiele mniejsze od łacińskich. Obok Kościoła unickiego i łacińskiego występował na tych terenach jeszcze, choć bardzo uszczuplony, Kościół prawosławny. Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i na Ukrainie liczył on ok. 1772 r. 273 parafie i ok. 50 monasterów pełniących również funkcje parafialne ³⁵.

³⁵ Bińkowski, o.c., s. 936.

Średnia wielkość powierzchni parafii według województw w 1772 r.

Województwo	km ²	Liczba parafii	Liczba parafii i kościołów filialnych	średnia km ² na 1 parafię	średnia km ² na 1 kościół parafialny lub filialny
kaliskie	8 920	214	253	41,68	35,25
krakowskie	21 140	432	548	48,93	38,57
brzeskokuj.	3 460	68	80	50,88	43,25
chełmińskie	5 000	91	127	54,94	39,37
łęczyckie	4 400	80	91	55,00	48,35
płockie	4 500	76	92	59,21	48,91
gnieźnińskie	8 200	136	174	60,29	47,12
Warmia	4 560	74	93	61,62	49,03
sieradzkie	12 660	197	265	64,26	47,77
inowrocławskie	6 740	102	122	66,07	55,24
malborskie	2 500	35	55	66,85	45,45
sandomierskie	26 720	396	456	67,47	58,59
rawskie	6 640	98	107	67,75	62,05
poznańskie	16 840	233	376	72,27	44,78
mazowieckie	23 560	272	303	86,61	77,75
lubelskie	11 480	89	105	128,98	109,33
pomorskie	13 560	103	192	131,65	70,62
podlaskie	11 760	89	97	132,13	121,23
ruskie	60 440	350	397	172,03	152,24
bełskie	10 000	49	55	204,08	181,81
Żmudź	24 080	98	165	245,71	145,93
wileńskie	44 640	165	238	270,54	187,56
trockie	32 120	116	154	276,89	208,57
podolskie	20 400	59	64	345,76	318,75
wołyńskie	43 240	80	91	540,50	475,16
nowogródzkie	34 680	55	64	630,54	541,87
inflanckie	14 560	20	56	728,00	260,00
brzeskolit.	40 640	47	55	864,68	738,90
mścisławskie	20 360	16	18	1272,50	1131,11
braclawskie	34 840	23	25	1514,78	1393,60
witebskie	24 440	16	16	1527,50	1527,50
połockie	22 360	13	20	1720,00	1118,00
mińskie	55 960	28	35	1998,57	1598,85
kijowskie	70 440	31	35	2272,25	2012,71
Kurlandia	27 760	10	17	2776,00	1632,94
Siewierz	600	10	10	60,00	60,00
Spisz	1 336	6	7	222,66	190,85
Bytów	652	2	8	326,00	81,50
Lębork	1 340	1	7	1340,00	191,42
Ogółem	777 528	3980	5073	195,35	152,66

Uwaga: Tabela obejmuje oprócz województw: Księstwo Warmińskie (Warmia), starostwo żmudzkie (Żmudź), Księstwo Siewierskie (Siewierz), starostwo spiskie (Spisz), lenne Księstwo Kurlandii oraz len na brandenburskie: ziemię bytowską i lęborską (Bytów, Lębork).

Zagęszczenie kościołów unickich było więc na tych terenach największe, bez porównania większe od zagęszczenia parafii łacińskich. We wspomnianych 8 diecezjach unickich średnia powierzchni na 1 parafię unicką wynosiła tylko 57 km². Ale i tu zróżnicowanie było duże. Ogólnie na ruskich ziemiach koronnych średnia ta wynosiła zaledwie 31 km², a w Wielkim Księstwie Litewskim aż 180 km². Średnia ta różnie kształtowała się w poszczególnych diecezjach. Najniższa, nie spotykana w Kościele łacińskim, była w diecezji lwowskiej i przemyskiej, gdzie wynosiła zaledwie ok. 19 i 20 km² powierzchni. Bardzo mała, bo wynosząca zaledwie nieco więcej niż 28 km² była ona na terenie unickiej diecezji łuckiej; w chełmskiej wynosiła 41 km², a we włodzimierskiej 59 km². Średnio ponad 100 km² powierzchni na 1 parafię unicką przypadało w unickiej diecezji pińskiej na Polesiu (106), w metropolitalnej kijowskiej (106, a w jej części litewsko-białoruskiej ponad 200) i w połockiej (137), a więc na terenach majslabiej zaludnionych³⁶ lub tam, gdzie Kościół łaciński był silniej reprezentowany. Najważniejszy więc trzon Kościoła unickiego znajdował się na południu ziem ruskich Rzeczypospolitej. Były to gęsto zaludnione unickie diecezje: chełmska, lwowska, łucka, przemyska, włodzimierska.

Rzadkiej sieci parafialnej w łacińskich diecezjach wschodnich, a zwłaszcza na terenach diecezji kijowskiej, braclawskiej części diecezji łuckiej czy w diecezji kamienieckiej, jak też w niektórych rejonach diecezji wileńskiej nie można tłumaczyć jedynie dużym zróżnicowaniem tych terenów pod względem narodowościowym, kościelnym, religijnym i kulturalnym. Zagęszczenie parafii było również funkcją rozwoju osadnictwa i w ogóle rozwoju gospodarczego i demograficznego tych terenów. Na przykład bagniste oraz słabo zasiedlone i zagospodarowane dorzecze Prypeci na Polesiu stanowiło właściwie w interesującym nas czasie niemal całkowitą pustkę, jeśli chodzi o łacińską organizację parafialną. Było ono również bardzo słabo pokryte siecią parafii unickich. Podobnie było na innych bagnistych i zalesionych obszarach Rzeczypospolitej.

Specyfika sieci parafialnej łacińskiej na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej polega również i na tym, że kościoły parafialne znajdowały się tu w miejscach większej koncentracji ludności polskiej, w stosunku do której miejscowa ludność zwłaszcza na niespokojnych terenach ruskich ze względów narodowościowych, wyznaniowych i klasowych nie zawsze była przyjaźnie usposobiona. Niektóre kościoły katolickie łacińskie stanowiły tu bastiony obronne zaopatrzone w umocnienia i różnego rodzaju broń, jak występujące w spisach ich inwentarzy strzelby i armaty, których, jak się wydaje, niekiedy wypadło użyć we własnej obronie³⁷. Nadawało to parafiom łacińskim diecezji wschodnich swoisty charakter. W przeciwieństwie do Małopolski, Wielkopolski, Pomorza i Mazowsza, gdzie sieć parafialna miała przede wszystkim wiejski charakter, olbrzymia większość kościołów parafialnych diecezji wschodnich znajdowała się w miastach i miasteczkach, będących bardzo często ośrodkami dóbr szlacheckich. Miało to niewątpliwie dla szlachty znaczenie prestiżowe; jednocześnie dawało zwłaszcza w województwach południowo-wschodnich większą gwarancję bezpieczeństwa³⁸. Tak więc w diecezji wileń-

³⁶ Ib. oraz mapa, *Przeciętna wielkość parafii w diecezjach unickich w Polsce około 1772 r.*

³⁷ Archiwum Archidiecezji Lwowskiej, AV 1 (1721 r.), k. 78v — par. Kossów, k. 289 - 289v — par. Buszcze i AV2 (1741 r.), k. 246 — par. Świrz.

³⁸ Ib. AV 1 (1721 r.), k. 78v ... Ibidem 10 stadiis plus minus ab oppido [Kossów] dystans monasterium decens et multo sumpto splendidum cum turris in quadrum

skiej ponad 92% parafii posiadało swoje siedziby w miastach i miasteczkach. Podobnie było w diecezji kijowskiej, w której było 91% parafii z siedzibami w miastach, czy w kamienieckiej, gdzie parafii tych było 88%. Nieco mniej już ich było w diecezji żmudzkiej (81%) i w bardziej na zachód wysuniętej archidiecezji lwowskiej (70%) oraz w diecezji chełmskiej (63%) i łuckiej (64%), z tym jednak że w tej ostatniej zupełnie inaczej odsetek ten kształtował się w jej obejmującej 8 dekanatów (Bielsk Podlaski, Brańsk, Drohiczyn, Janów Podlaski, Kamieniec Litewski, Łosice, Szereszów, Węgrów) części podlaskiej (51%), a inaczej (91%) w jej części wołyńskiej (dekanaty: Dubno, Krzemieniec, Włodzimierz, Zaslów, Zbaraż), a jeszcze inaczej w dekanacie braclawskim (100%). W diecezji zaś inflanckiej 50% parafii posiadało swoje siedziby w miastach. Dla orientacji podajemy, że odsetek parafii z siedzibami w miastach w diecezji krakowskiej, a więc praktycznie prawie w całej właściwej Małopolsce, wynosił tylko 27%, w Wielkopolsce: w archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji włocławskiej — 25% i 19%, w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, gdzie miasta były stosunkowo najlepiej rozwinięte — 29%, koło Warszawy (archidiakoniat warszawski) — 27%, na Warmii — 17%, a w diecezji chełmińskiej tylko 15%.

Rozmieszczenie kościołów parafialnych łacińskich diecezji wschodnich głównie w miastach wskazuje, że mapa sieci parafialnej łacińskiej na tych obszarach jest zarazem w pewnym sensie również mapą zasięgu żywiołu polskiego na wschód.

W miarę rozwoju organizacji parafialnej już od XII w. zaczęto dzielić poszczególne diecezje na mniejsze okręgi administracyjne, zwane archidiakonatami³⁹. Jako pierwsza została podzielona na archidiakonaty, już prawdopodobnie przed 1171 r.⁴⁰, diecezja krakowska, największa ówczesna diecezja polska. W innych podział ten wprowadzano stopniowo w ciągu następnych stuleci, głównie jednak w średniowieczu. Nierównomierność rozwoju organizacji kościelnej na rozległych obszarach państwa polsko-litewskiego rzutowała w sposób zasadniczy na wewnętrzny rozwój poszczególnych diecezji. O wiele rozleglejsze łacińskie diecezje wschodnie Rzeczypospolitej cechował jeszcze w XVIII w. niedorozwój organizacyjny. Niektóre z nich jeszcze w tym czasie nie posiadały podziałów na archidiakonaty i dekanaty. Późne już potrydenckie zarządzanie większości z nich, kiedy instytucja archidiakonatu straciła pierwotne znaczenie, było przyczyną, że nawet bardzo duże z punktu widzenia obszaru, lecz charakteryzujące się rzadką siecią parafii diecezje wschodnie, jak: kijowska, inflancka, żmudzka, kamieniecka i chełmska nie posiadały w ogóle podziału na archidiakonaty (nie licząc szczątkowej diecezji smoleńskiej). Niektóre zaś z nich o większej liczbie parafii, jak: przemyska i lwowska zostały podzielone na archidiakonaty dopiero w połowie lub w drugiej połowie XVIII stulecia (pierwsza w 1751, a druga w 1765 r.) przez wyjątkowo gorliwego duszpasterza, jakim był biskup przemyski, a następnie arcybiskup lwowski Wacław Hieronim Sierakowski⁴¹. Spo-

artificiose dispositis pro patribus Basilianis erectum in quod Perillustris Praefectus Regni ob carentium et defectum Basilianorum dabat facultatem aliquoties Reverendo Krasinski mutandi et transferendi illuc ecclesiam sed ille renuit ob periculum homicidarum vulgo opryszok in longa distantia loci ab oppidanis...

³⁹ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 43 - 153.

⁴⁰ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 30 - 49.

⁴¹ J. Ataman, W. H. Sierakowski i jego rządy w diecezji przemyskiej, Warszawa 1936, s. 85 - 7; Silnicki, o.c. s. 142.

śród 10 diecezji wschodnich tylko 4 (lwowska, łucka, przemyska i wileńska) posiadały w drugiej połowie XVIII w. podział na archidiakonaty⁴². Tymczasem poza terytorialnie najmniejszą diecezją warmińską we wszystkich starych diecezjach polskich podział na archidiakonaty lub jednostki analogiczne został dokonany w zasadzie już w wiekach średnich. Utworzenie w 1611 r. archidiakonatu i prepozytury pilickiej oraz powołanie do życia archidiakonatu wojnickiego w 1751 r.⁴³ uzupełniało tylko starą sieć archidiakonatów rozległej i licznej w kościoły diecezji krakowskiej. Świadczyło to jednak równocześnie o żywotności (w przeciwieństwie do Zachodu⁴⁴) tej instytucji w Polsce po Soborze Trydenckim. W warunkach bez porównania rozleglejszych diecezji polskich niż w krajach Europy Zachodniej archidiakon terenowy był również w okresie potrydenckim pożądanym pomocnikiem biskupa, przede wszystkim jako wizytator parafii podległego mu terytorium. Nic więc dziwnego, że jeszcze w 1778 r. obserwujemy próby rozbudowy sieci archidiakonatów w diecezji płockiej, które jednak nie dały rezultatu wobec negatywnego stanowiska kurii rzymskiej⁴⁵.

W 1772 r. na terenie diecezji leżących w granicach Rzeczypospolitej istniały 42 archidiakonaty. Średnio na jeden archidiakon w skali obydwu polskich prowincji kościelnych przypadło 93, a licząc z diecezją warmińską — 95 parafii, z tym że w metropolii gnieźnieńskiej było ich 94, a we lwowskiej — 88. Różnice były więc niewielkie. Natomiast występowały między nimi duże różnice z punktu widzenia wielkości ich terytoriów. Jeden archidiakon w skali obydwu prowincji polskich i diecezji warmińskiej razem wziętych (bez diecezji bakowskiej) przypadał średnio na 17 848 km². Przy czym w prowincji gnieźnieńskiej z diecezją warmińską średnia ta wynosiła 14 741 km², a w prowincji lwowskiej (bez diecezji bakowskiej) 31 050 km². Zaś w 6 wymienionych diecezjach położonych na polskich ziemiach etnograficznych (bez diecezji warmińskiej nie posiadającej podziału na archidiakonaty) jeden archidiakon przypadał średnio tylko na 5512 km², podczas gdy w wymienionych wyżej 4 diecezjach wschodnich, posiadających archidiakonaty aż na 384 500 km² powierzchni. Przeciętny obszar archidiakonatu na wschodnich terenach Rzeczypospolitej był, jak z tego wynika, 7 razy większy od przeciętnego obszaru archidiakonatu na starych ziemiach koronnych.

Najwięcej archidiakonatów i analogicznych jednostek administracyjnych, bo aż 12 było w drugiej połowie XVIII w. w diecezji krakowskiej. Obok archidiakonatów terenowych były to prepozytury: wiślicka, tarnowska, kielecka i pilicka oraz dziekania kielecka (zwana w XIV w. archidiakonatem radomskim⁴⁶). Na drugim miejscu co do liczby archidiakonatów znajdowała się archidiecezja gnieźnieńska licząca 7 archidiakonatów i tzw. terytorium wieluńskie, a następnie szły diecezje: poznańska (4), płocka, wrocławska, lwowska, przemyska (po 3) oraz diecezja wileń-

⁴² Wątpliwości nasuwają się jednak, czy powstały w 1619 r. (Silnicki, o.c. s. 139) archidiakon białoruski w Obolcach, w diecezji wileńskiej w ogóle w XVIII w. funkcjonował. Nie wymieniają go bowiem synody z 1717 i 1744 r. Brak o nim informacji również w wykazie parafii tej diecezji z 1774 r. (Archiwum Watykańskie. Nunziatura di Varsavia, vol. 143, k. 6v - 19v).

⁴³ J. Szymański, *Powstanie archidiakonatu wojnickiego i jego organizacja*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 5, 1958, z. 4, s. 83 - 102; Müller, *Diecezje*, s. 84 n.

⁴⁴ Por. A. Franzen, *Die kölnen Archidiakonaten in vor- und nachtridentinischer Zeit*, Münster Westfalen 1953, s. X - XI, 424 n.

⁴⁵ Müller, *Diecezje*, s. 83 n.

⁴⁶ Silnicki, o.c. s. 123 nn.; Szafran, o.c. s. 39 - 45.

ska i łucka (po 2). Diecezja zaś wrocławska od XIII w. była podzielona na 4 archidiaconaty⁴⁷.

Przytoczone wyżej średnie liczby parafii przypadające na jeden archidiaconat nie odzwierciedlają w pełni dużego zróżnicowania wielkości tychże archidiaconatów. Faktycznie bowiem pod względem liczby należących do nich dekanatów i parafii archidiaconaty nie były sobie równe. Największe pod tym względem zróżnicowanie występowało w diecezji krakowskiej, w której organizacja archidiaconalna kształtowała się bardzo długo, bo w ciągu 7 wieków. Najmniejsze z nich liczyły tu po 1 dekanacie (archidiaconat i prepozytura pilicka, prepozytura tarnowska), a największy stołeczny archidiaconat krakowski liczył aż 17 dekanatów. Pozostałe zaś liczyły od 2 do 7 dekanatów. Archidiaconat krakowski posiadał też najwięcej parafii. W 1772 r. liczył on 310 parafii i 72 filie, a więc więcej niż cała diecezja płocka. Drugi co do wielkości, powstały w połowie XVIII w. archidiaconat wojnicki tej diecezji liczył już tylko 103 parafie i 18 kościołów filialnych, a trzeci nowosądecki — 98 parafii i 35 filii. Najmniejszy zaś archidiaconat pilicki liczył zaledwie 11 parafii i 2 kościoły filialne. Pozostałe obejmowały od 20 parafii i 8 filii do 48 parafii i 2 kościołów filialnych. Przeciętnie na jeden archidiaconat diecezji krakowskiej przypadało ok. 4 dekanatów i 74 parafie oraz nieco ponad 15 filii. Stosunkowo dużą dysproporcją odznaczały się archidiaconaty diecezji płockiej, gdzie największy archidiaconat płocki liczył 16 dekanatów oraz 152 parafie i 30 filii, a najmniejszy dobrzyński tylko 4 dekanaty z 39 parafiami i 10 kościołami filialnymi. Drugi co do wielkości w tej diecezji archidiaconat pułtuski liczył 11 dekanatów oraz 108 parafii i 14 filii.

O wiele bardziej były zachowane proporcje między wielkościami archidiaconatów archidiecezji gnieźnieńskiej. Najmniejsze (archidiaconat łowicki — 44 parafie i 3 filie oraz należące formalnie do archidiaconatu uniejowskiego, lecz zwykle wyodrębniane tzw. terytorium wieluńskie⁴⁹ — 40 parafii i 20 filii) liczyły tu po 3, a największy — gnieźnieński liczył 8 dekanatów oraz 168 parafii i 33 filie; podczas gdy średnia dekanatów na 1 archidiaconat wynosiła tu nieco ponad 5. Również nie widać dużych dysproporcji, jeśli chodzi o archidiaconaty diecezji poznańskiej. Tylko archidiaconat pszczyński był tu stosunkowo mały, gdyż liczył zaledwie 3 dekanaty oraz 65 parafii i 31 filii. Pozostałe trzy: poznański i śremski liczyły po 8, a warszawski — 10 dekanatów. Liczba zaś parafii wahała się tu od 157 (warszawski) do 219 (poznański). W diecezji wrocławskiej najmniejszy archidiaconat kruszwicki liczył 4 dekanaty, w których było 42 parafie i 3 kościoły filialne, a największy pomorski — 10 dekanatów wraz z 87 parafiami i 57 filiami. Wrocławski, mimo że stołeczny, liczył o dwa dekanaty mniej, tj. 8, oraz 75 parafii i 11 filii.

W pozostałych trzech diecezjach położonych na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej (lwowska, łucka, przemyska) nie było już zbyt wielkich różnic, jeśli chodzi o liczby dekanatów i parafii w poszczególnych archidiaconatach.

W grupie 7 diecezji koronnych najmniejsza średnia wielkość terytorial-

⁴⁷ B. Panzram, *Die schlesischen Archidiaconate und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Breslau 1937, s. 42 - 55.

⁴⁹ S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 1, *Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławiu*, z. 2. *Sygnatury 21 - 66: Akta z lat 1755 - 1766*, ABMK, t. 29, 1974, s. 123.

na archidiaconatu występowała w diecezji chełmińskiej (3400), krakowskiej (4667) i archidiecezji gnieźnieńskiej (5000 km²). W diecezji wrocławskiej średnia ta wynosiła już 6267, w poznańskiej 7700, a w płockiej — 8000 km². W wielkopolskiej jednak części diecezji poznańskiej średnia wielkość terytorium archidiaconatu wynosiła zaledwie 6200 km², podczas gdy archidiaconat warszawski liczył 9400 km² powierzchni. Średnia wielkość terytorium archidiaconatu w diecezjach wschodnich wahała się od 6000 (przemyska) do 118 450 km² (wileńska). Późno, jak wiemy, podzielona na 3 archidiaconaty diecezja przemyska znalazła się więc w tym wypadku w grupie diecezji zachodnich. Średnia wielkość terytorium archidiaconatu tej diecezji niewiele przekraczała średnią wielkość terytorium archidiaconatu grupy 6 diecezji koronnych (5512 km²).

Podobnie do parafii i archidiaconatów przedstawia się problem zagęszczenia dekanatów w diecezjach Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. Z wyjątkiem smoleńskiej, wszystkie diecezje położone na ziemiach litewsko-ruskich posiadały, jak już wiemy, w XVIII w. podziały na dekanaty. Podziału tego pozbawiona była jedynie diecezja inflancka, obejmująca w interesującym nas okresie: Inflanty Polskie, lenno Kurlandii i ziemię ziltyńską. Podziału tego nie posiadała również położona w zasadzie całkowicie poza granicami Polski diecezja bakowska. W sumie w obydwu polskich prowincjach kościelnych było w 1772 r. 298 dekanatów, z tego 231 w prowincji gnieźnieńskiej i 57 we lwowskiej. Ponadto diecezja warmińska liczyła 10 dekanatów. Spośród zaś 79 dekanatów diecezji wrocławskiej 2 leżały na terenie Polski. Z diecezji pozostających w granicach Rzeczypospolitej najwięcej dekanatów, podobnie jak i archidiaconatów, posiadała diecezja krakowska. W 1772 r. w diecezji tej były 53 dekanaty, w tym, jak wiemy, 1 w całości (Pszczyna), a 1 w części (Bytom) położone na Śląsku. Diecezja krakowska liczyła więc prawie tyle dekanatów co cała prowincja kościelna lwowska (57). Dopiero drugie miejsce pod względem liczby dekanatów zajmuje archidiecezja gnieźnieńska (41), trzecie zaś plocka (31), a za nimi idą: poznańska (29), wileńska (26), i wrocławska (24). Pozostałe liczyły już znacznie mniej dekanatów, bo od 3 do 17.

Wiele dekanatów powstało już w XII - XIV w.⁴⁹ Bardziej wszechstronny rozwój sieci dekanatów, po pewnym upadku ich znaczenia w XV w., nastąpił jednak dopiero w okresie potrydenckim, w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w., kiedy w związku z dążeniem do usprawnienia administracji kościelnej uniezależniony już całkowicie od archidiaconata dekanat stanowił pośrednie ogniwo między biskupem a społecznością parafialną. Wyrazem zaś tego było ożywienie tej instytucji i powiększenie liczby dekanatów w 17 diecezjach polskich (nie licząc wrocławskiej i bakowskiej) ze 170 w drugiej połowie XVI do 263 w połowie XVII w. oraz 298 w 1772 r.⁵⁰ W drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w. zostały po raz pierwszy podzielone na dekanaty diecezje: chełmska (1604), lwowska (druga połowa XVI w.), łucka (1589), kamieniecka (pierwsza połowa XVII w.)⁵¹, wileńska (1604) i żmudzka (pierwsza połowa XVII w.)⁵². Diecezja zaś kijowska została podzielona na dekanaty

⁴⁹ J. Szymański, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje* [w:] *Kościół w Polsce, t. 1, Średniowiecze*. Pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1968, s. 229; T. Pawluk, *Dekanat* [w:] *Encyklopedia katolicka, t. III*, Lublin 1979, kol. 1114.

⁵⁰ Müller, *Diecezje*, s. 96.

⁵¹ Kumor, *Granice*, ABMK, t. 19, s. 340, 331, 351, 343.

⁵² Müller, *Diecezje*, s. 95 n.

ty dopiero w 1764 r.⁵³ Wzmiankowany już w drugiej połowie XIV w. podział na dekanaty diecezji przemyskiej zaniknął, jak się wydaje, w XV w. Przywrócony został dopiero w 1594 r. przez biskupa przemyskiego Wawrzyńca Goślickiego⁵⁴.

Średnia liczba parafii na 1 dekanat w prowincji gnieźnieńskiej w 1772 r. wynosiła ok. 14, a parafii i filii ok. 18; zaś w prowincji lwowskiej (bez diecezji bakowskiej) — analogicznie 12 i 14. Średnie te nie wykazywały poważniejszych różnic także i w poszczególnych diecezjach. Średnia wielkość terytorium dekanatu w prowincji gnieźnieńskiej wynosiła 2148, a we lwowskiej, skupiającej większość diecezji wschodnich, była dwukrotnie wyższa i wynosiła 4357 km². Im dalej na wschód, tym terytoria dekanatów, podobnie jak i parafii oraz archidiakonatów, były większe. O ile w 7 wymienionych wyżej diecezjach położonych na etnicznie polskich ziemiach średnia wielkość terytorium dekanatu wynosiła tylko ok. 884 km², to w 10 wschodnich diecezjach była ona 7 razy większa i wynosiła 6111 km² powierzchni.

Stosunkowo wysoką przeciętną liczbą parafii na 1 dekanat odznaczała się archidiecezja gnieźnieńska oraz diecezja krakowska i poznańska. Przeciętne te wypadały tu nieco ponad 16 parafii oraz 20 - 22 parafii i kościołów filialnych na dekanat. Podobnie było w diecezji wileńskiej. Trochę niższe średnie liczby parafii na 1 dekanat były w diecezjach: luckiej i przemyskiej w prowincji lwowskiej, gdzie kształtowały się one w granicach od ok. 14 do ok. 16 parafii i od nieco ponad 17 do prawie 18 parafii i filii, a więc powyżej średnich dla całej prowincji lwowskiej. W pozostałych diecezjach obydwu prowincji kościelnych liczby parafii w poszczególnych dekanatach były raczej podobne. Nie wykraczały one ponad średnią całych prowincji, z rzadka przewyższając liczbę 10, jeśli chodzi o parafie, i 12, jeśli idzie o parafie i filie (diecezje: lwowska i kijowska). Nie widać też zdecydowanej różnicy między tymi diecezjami a znajdującą się poza granicami Polski diecezją wrocławską, gdzie średnia liczba parafii na 1 dekanat wynosiła nieco ponad 13, a parafii i kościołów filialnych nieco ponad 17.

Porównanie przeciętnych liczb parafii na 1 dekanat w skali całych diecezji nie oddaje więc, jak widzimy, dużych, rzeczywiście istniejących różnic między poszczególnymi dekanatami, jeśli chodzi o liczby należących do nich parafii.

Faktycznie różnice te w starych diecezjach polskich, gdzie sieć dekanalna wykształciła się już w średniowieczu, były znaczne. Największe zróżnicowanie pod tym względem występowało w diecezji krakowskiej, w której sieć dekanalna kształtowała się stopniowo w ciągu długiego okresu czasu od XII do pierwszej połowy XVII w.⁵⁵ Do największych pod względem liczby parafii należały tu dekanaty: Bytom (33 parafie i 1 filia), Łelów (32 parafie i 8 filii) i Skała (29 parafii i 2 filie). Duża grupa dekanatów liczyła tu ponad 20 parafii i filii (Bodzentyń, Dobczyce, Jędrzejów, Nowa Góra, Opatowiec, Zator, Chodel, Parczew, Kije, Biecz, Urzędów). Są one rozrzucone po całej diecezji. Największe ich skupisko

⁵³ Kumor, *Granice*, ABMK, t. 19, s. 314, 346.

⁵⁴ J. Kwolek, *Początki biskupstwa przemyskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 3, 1957, z. 2, s. 145 n.; Müller, *Organizacja terytorialna*, s. 41 n.

⁵⁵ B. Kumor, *Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 7, 1960, z. 2, s. 93 - 9; W. Müller, *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII - XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 13, 1965, z. 2, s. 76 n.

znajdowało się jednak w pobliżu Krakowa, między Bodzentynem, Lelowem, Zatorem, Krakowem a Dobczycami. Pozostałe dekanaty tej diecezji najczęściej liczyły od 10 do 20, z przewagą ok. 14 parafii i kościołów filialnych. Podobnie kształtowała się sytuacja w archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji poznańskiej. Około 30 i więcej parafii i filii archidiecezji gnieźnieńskiej liczyły takie dekanaty, jak: Konin (25 parafii i 5 filii), Żnin (31 parafii i 1 filia), Staw (20 parafii i 11 filii), Człuchów (13 parafii i 34 filie) oraz Szadek (25 parafii i 8 filii). Ponad 20 parafii i filii liczyły zaś dekanaty: Gniezno — Święta Trójca, Łekno, Słupca, Sompolno, Kalisz, Pleszew, Stawiszyn, Łobżenica, Więcbork, Kurzelów, Kutno, Tuszyn, Brzeźnica, Radomsko, Warta, Ruda i Wieruszów. Większość tych dekanatów skupiona była wokół Gniezna. Nie tworzą one jednak tak zwartego kompleksu, jak w diecezji krakowskiej. Pozostałe dekanaty, podobnie jak w diecezji krakowskiej, najczęściej liczyły już po kilkanaście parafii i filii.

Największym dekanatem pod względem liczby kościołów parafialnych i filialnych w skali całej Rzeczypospolitej ok. 1772 r. był niewątpliwie dekanat Czarnków w diecezji poznańskiej. Liczył on 19 parafii i 62 kościoły filialne (w miejscowościach, w których nie było kościołów parafialnych). Drugi co do wielkości pod względem parafii i filii był dekanat Zbąszyn liczący w 1772 r. 19 parafii i 24 filie. Większość pozostałych dekanatów diecezji poznańskiej liczyła już po 20 i więcej parafii i kościołów filialnych. Tylko dekanaty: Buk (1 parafia i 1 filia), Kostrzyn (13 parafii i 1 filia) i Śmigiel (13 parafii i 3 filie) liczyły ich mniej. Natomiast w archidiaconacie warszawskim jedynie obejmujący Warszawę dekanat Piaseczno liczył 20 parafii i 6 filii. Pozostałe liczyły od 12 do 18 parafii i filii.

W pozostałych diecezjach nie było już wielkich dysproporcji między liczbami parafii w poszczególnych dekanatach. W charakteryzującej się wysoką średnią parafii na 1 dekanat diecezji wileńskiej na 26 dekanatów tylko 10 liczyło poniżej 20 parafii i filii. Pozostałe liczyły ich od 20 do trzydziestu kilku. Największe z nich dekanaty: wileński, ze względu głównie na skupisko kościołów w samym Wilnie, oraz położone na północ od Wilna dekanaty: Kowno, Brasław, Kupiszki i Pobojsk, liczące od 25 do 33 parafii i kościołów filialnych. Dekanat zaś wileński liczył 20 parafii i 15 filii. Liczebność parafii w dekanatach pozostałych diecezji była znacznie mniejsza i oscylowała wokół liczby 10, a często nawet poniżej 10. Były to z wyjątkiem chełmińskiej i warmińskiej diecezje, w których podziału na dekanaty dokonano dopiero w okresie potrydenckim oraz te (płocka⁵⁶, wrocławska⁵⁷), w których w okresie późniejszym dokonano częściowej przebudowy istniejącej sieci dekanalnej, według bardziej racjonalnych zasad.

Do najmniejszych zaś dekanatów ze względu na liczbę parafii należał wspomniany już dekanat Buk w diecezji poznańskiej i dekanat Łębork w diecezji wrocławskiej, który liczył 1 parafię i 6 kościołów filialnych. Ziemia łęborska stanowiła jednak lenno brandenburskie z przewagą niemieckiej ludności wyznania luterańskiego.

⁵⁶ Müller, *Diecezje*, s. 187; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 21.

⁵⁷ Nowego podziału na dekanaty dokonano w diecezji wrocławskiej w 1738 r.: Archiwum Archidiecezji Wrocławskiej IIb 12: Schematismus des Bistums Breslau nach der Neueinteilung der Archipresbyterate von 1738.

Jak już wyżej podkreślono, z punktu widzenia przeciętnej wielkości terytorium dekanatów wyraźnie wyodrębniają się wymienione wyżej dwie grupy diecezji. W grupie diecezji zachodnich średnie wielkości terytorium dekanatu kształtowały się, z wyjątkiem diecezji krakowskiej i poznańskiej, poniżej 1000 km²; natomiast w grupie diecezji wschodnich przeciętne terytoria dekanatów kształtowały się począwszy od 1500 km². W stosunku do swego obszaru najgęstszą sieć dekanalną posiadała diecezja warmińska, w której średnio na 1 dekanat przypadało ok. 400 km², oraz chełmińska, gdzie średnia ta wynosiła ok. 490 km². W pozostałych diecezjach tej grupy diecezji przeciętne te wynosiły: w diecezji płockiej 774, włocławskiej — 783, archidiecezji gnieźnieńskiej — 975, diecezji krakowskiej — 1056 i w diecezji poznańskiej — 1062 km².

O ile z punktu widzenia wielkości terytoriów archidiaconatów diecezję przemyską można by jeszcze zaliczyć do grupy diecezji zachodnich, to z punktu widzenia zagęszczenia sieci dekanalnej należała ona już do grupy diecezji wschodnich. Przeciętne wielkości dekanatu tej diecezji wynosiła bowiem 1500 km². Przejściowy charakter diecezji przemyskiej wyraźnie się uwidaczniał w tym, że w odróżnieniu od dekanatów położonych głównie we wschodnich i w południowo-wschodnich rejonach tej diecezji dekanaty leżące przeważnie w jej części zachodniej charakteryzowały się niewielkimi obszarami. Tak więc gdy terytoria dekanatów: Brzozów, Rzeszów, Krosno, Dynów, Pruchnik, Jarosław i Leżajsk wynosiły od 395 do 877 km², to obszary dekanatów pozostałych: Nowe Miasto, Mościce, Tarnogród, Sanok i Sambor liczyły już od 1222 do 5747 km² powierzchni⁵⁸. Duże zróżnicowanie wielkości dekanatów odpowiada tu więc podobnemu zróżnicowaniu, jeśli chodzi o powierzchnię parafii. Średnia wielkość dekanatu diecezji chełmskiej wynosiła ok. 2000 km², zaś w archidiecezji lwowskiej ok. 2500 km². Znacznie większe terytoria dekanatów występowały w diecezjach: kamienieckiej — ok. 3333, wileńskiej 9111, a zwłaszcza kijowskiej — 20 267 km². Przeciętne wielkości terytorium dekanatu w diecezji łuckiej wynosiła 7114 km² powierzchni. Diecezja ta jednak, jak już wiemy, składała się z dwóch części: wołyńsko-podlaskiej i braclawskiej, obejmującej województwo braclawskie. Jeśli wyłączymy stanowiące odrębny dekanat województwo braclawickie, liczące ok. 40 000 km², to średnia wielkość terytorium w części wołyńsko-podlaskiej tej diecezji zmniejszy się do 4584 km²; sam zaś dekanat braclawski był prawie 9 razy większy od najmniejszej terytorialnie diecezji warmińskiej. Podobne zróżnicowanie można również zauważyć w diecezji wileńskiej, gdzie terytoria dekanatów położonych zwłaszcza na bardziej wysuniętych ku wschodowi obszarach białoruskich były niewspółmiernie większe od dekanatów zachodnich tej diecezji.

*
* *

Patrząc na mapę organizacji kościelnej łacińskiej, a szczególnie na zagęszczenie sieci parafialnej oraz kościołów filialnych Rzeczypospolitej ok. 1772 r., rzuca się więc w oczy wyraźny podział całego jej obszaru na dwie zasadnicze części. Zdecydowanie wyodrębnia się obszar Polski etnicznej, której granice wschodnie pokrywały się z grubsza z obecnymi granicami PRL. Położone zaś na wschód od tego terenu obszary Rzeczypospo-

⁵⁸ Müller, *Organizacja*, s. 47.

litej, jakkolwiek bardzo zróżnicowane pod względem zagęszczenia sieci parafialnej, stanowią już zupełnie odrębny rejon, charakteryzujący się o wiele rzadszą siecią parafii łacińskich.

Duże zróżnicowanie występuje także w obrębie obydwu wymienionych części. Jeśli chodzi o polskie ziemie etniczne, największe zagęszczenie kościołów tak parafialnych, jak i filialnych występuje wzdłuż Pogórza karpackiego. Było ono przedłużeniem dużej koncentracji parafii i kościołów filialnych na Śląsku. Stanowiło część pasa dużego zagęszczenia kościołów i dekanatów ciągnącego się z Dolnego Śląska wzdłuż Odry, poprzez Górny Śląsk, południową Małopolskę przez Kraków aż mniej więcej do Przemyśla. Na terenie zachodniej części diecezji przemyskiej zagęszczenie to dość nagle się kończy.

Podobne obszary o tak dużej koncentracji kościołów występują w rejonach centralnej Wielkopolski, zwłaszcza zaś w okolicach Poznania, Kalisza i Gniezna, oraz na Mazowszu koło Płocka, a na terenie Prus Królewskich na położonych nad Wisłą województwach: chełmińskim, malborskim i na Warmii.

Znacznie rzadszą siecią parafialną charakteryzowało się Pomorze Gdańskie i północno-zachodnie części Wielkopolski, tereny o ludności mieszanej pod względem wyznaniowym, a także i etnicznym. Były to obszary w dużej części zamieszkałe przez protestantów i mniejszość niemiecką lub też w znacznym stopniu zalesione.

Rzadszą siecią kościołów charakteryzowała się środkowa Małopolska, zwłaszcza w rejonie Gór Świętokrzyskich, Puszczy Radomskiej, Puszczy Solskiej, oraz jej część północna, jak województwo lubelskie, a szczególnie ziemia łukowska. Stosunkowo rzadką siecią parafialną charakteryzowała się również wschodnia puszczańska część Mazowsza, a zwłaszcza Podlasie.

Jak już wspomnieliśmy, duże zróżnicowanie zagęszczenia sieci parafialnej występuje również na terenach litewsko-ruskich, gdzie organizacja parafialna była w ogóle słabiej rozwinięta. Na terenach tych najgęstsza sieć kościołów i dekanatów odznaczała się czysto katolicka Zmudź oraz Litwa właściwa. Drugim porównywalnym, choć już bardziej zróżnicowanym rejonem większego zagęszczenia kościołów i parafii były południowo-wschodnie tereny Rzeczypospolitej, w szczególności zaś wschodnia część diecezji przemyskiej oraz obszar archidiecezji lwowskiej i diecezji kamienieckiej.

Znacznie mniejszym zagęszczeniem charakteryzowały się już obszary na południe od Witebska, w okolicy Obolców, na Białorusi. Natomiast duży obszar na kształcie trójkąta, którego podstawę tworzyła na wschodzie granica polsko-rosyjska mniej więcej od Kaniowa aż do jej przecięcia przez rzekę Sożę w pobliżu Mścislawia, a wierzchołek wypadał w Brześciu Litewskim, położony głównie w zabagnionym i zalesionym obszarze dorzecza Prypeci, stanowił niemal pustkę pod względem kościołów łacińskich. Na terenie tym nieco więcej parafii i filii występowało tylko między Brześciem Litewskim a Pińskim oraz w okolicach Bobrujska i Mohylowa, jak też na pograniczu Polesia i Wołynia w okolicach Łucka. Na obszarze opisanego trójkąta słabo był również rozbudowany Kościół unicki. Były to bowiem tereny o słabo rozwiniętym osadnictwie.

Bardzo rzadką siecią parafialną odznaczała się także w dużej mierze protestantyzowana Kurlandia.

Ogólnie można stwierdzić, że sieć parafialna Kościoła łacińskiego w Polsce w XVIII w. była funkcją wielu różnorodnych czynników. Szcze-

gólnie zaś zależała ona od rozwoju osadnictwa i poziomu gospodarczego danego regionu oraz od stosunków narodowościowych i wyznaniowych panujących w poszczególnych częściach rozległej Rzeczypospolitej.

DIVISIONS ADMINISTRATIVES DE L'EGLISE LATINE EN POLOGNE VERS 1772

Le corps de l'Eglise latine en Pologne, formé au Moyen Age et définitivement remanié aux XVIe et XVIIe s. après des changements relativement peu sensibles à l'époque de la Réforme, a survécu presque intact jusqu'aux annexions. En 1772 année la première annexion, sur le territoire de la Pologne il n'y avait que 2 provinces ecclésiastiques, une à Gniezno et une à Lwów, qui groupaient 17 diocèses. Seize étaient placés en Pologne, un en Moldavie. Le diocèse de Wrocław, situé presque en totalité en Silésie, faisait partie de la province de Gniezno jusqu'à en 1748. Quant à l'évêché de Warmie, il dépendait directement du Siège Apostolique depuis la première moitié du XVIe s. Les deux provinces ecclésiastiques étaient de grandeur inégale. Si la province de Gniezno avait env. 496.000 km² (sans le diocèse de Wrocław), celle de Lwów n'en comptait que 240.000 km² env. (sans le diocèse de Baków). De grandes différences existaient entre les diocèses. Les diocèses orientaux étaient plus étendus que les diocèses du vieux territoire polonais. Le diocèse de Wilno, le plus important du point de vue du territoire, avec ses 236.000 km² dépassait la superficie réunie de 8 diocèses (de Chełm, Gniezno, Cracovie, Płock, Poznań, Warmie, Włocławek, Wrocław) placés sur les vieilles terres polonaises, soit env. 219.000 km² (avec le diocèse de Wrocław).

En 1772 tous les diocèses polonais, y compris Wrocław et Baków, comptaient 4683 paroisses et 1779 églises hors des paroisses. Dans le nombre, sur le territoire de la République nobiliaire il y avait 3890 paroisses et 1093 églises filiales, soit en moyenne une église paroissiale par 195 km², et une église paroissiale ou filiale par 153 km². Le réseau le plus dense d'églises se trouvait dans la Silésie située hors des limites de la République, sur le territoire de la Petite-Pologne orientale et dans les régions centrales de Grande-Pologne. Les terres orientales de la République avaient le moins d'églises, comme l'indiquent les cartes. D'une manière générale le réseau de paroisses était le plus dense sur les vieilles terres de la Couronne où les paroisses avaient de 56 à 96 km², et le moins dense dans les diocèses de l'Est, sur les terres lituanienno-russes où la superficie des paroisses allait de 102 à 5000 km². Mais les diocèses orientaux étaient différenciés du point de vue ecclésiastique et confessionnel. Sur les terres russes dominait l'Eglise uniato. Si, sur les terres russes de la Couronne, une paroisse uniato avait 31 km², dans le Grand-Duché de Lituanie elle en avait 180. Quant au Duché de Courlande, les protestants y dominaient. En raison du faible peuplement de la Polesie, la région avait peu de paroisses, aussi bien latine qu'uniates et orthodoxes.